

*Ірина Григорівна ЛОЗИНСЬКА,
викладач кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного педагогічного
університету ім.Івана Франка*

М. Ф. СУМЦОВ ПРО ОБРЯДОВЕ ВЖИВАННЯ ХЛІБА І ХЛІБНОГО ЗЕРНА

В історії вітчизняної етнографії і фольклористики Микола Федорович Сумцов займає особливе місце. Не створивши основоположних теоретичних праць і своєї школи, вчений тим не менше відіграв видатну роль у розвитку науки.

Зі студентської лави, обравши об'єктом своїх досліджень народ, його побут і художню творчість, М.Ф.Сумцов майже півстоліття не припиняв напруженої наукової роботи і залишив після себе величезний спадок: більше 800 опублікованих статей, монографій, заміток, рецензій і близько 70 друкованих аркушів неопублікованих робіт як з етнографії і фольклористики, так і з інших гуманітарних дисциплін: літературознавства, історії мистецтва, слов'янознавства, історії російської і української літератури. За наукові досягнення він був обраний академіком Празької і Української Академії наук, членом-кореспондентом Російської Академії [1, 269].

Діапазон фольклорно-етнографічних інтересів М.Ф.Сумцова був настільки обширним, а етнографічна діяльність з їх творчого опису і інтерпретації настільки різнобічною і плодотворною, що вже до 90-х рр. минулого століття дослідник став відомим у Європі та здобув визнання у слов'янському науковому світі. 1895р. його біографія і перелік основних робіт були включені до міжнародного словника фольклористів [14, 61].

Наукові праці М.Ф.Сумцова, опубліковані в основному в таких виданнях, як "Киевская старина", "Этнографическое обозрение", "Сборники" і "Вестники" Харківського історико-філологічного товариства, викликали постійний інтерес спеціалістів. Відгуки, рецензії і просто анотації на більшість з них з'являлися не тільки в російській і українській періодиці, але й в болгарських, польських, німецьких та інших західноєвропейських наукових виданнях [4, 142-144; 15, 223-225; 16, 166-168].

Високо оцінюючи внесок М. В. Сумцова в розвиток етнографії і фольклористики, дослідники не змогли достатньо чітко охарактеризувати його науковий світогляд і методологічні принципи [3, 152]. І це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги, з одного

боку, відсутність повної бібліографії його праць, розпорошених по різних періодичних виданнях, в тому числі й закордонних, з іншого ж – односторонній підхід до оцінки доробку вченого. Деякі із сучасників М.Сумцова констатували еkleктику його наукового світогляду, заперечуючи оригінальність і цілісність творчої діяльності [2, 7]. Справді, М.Ф. Сумцов до початку ХХ століття не прийняв беззастережно жодного напрямку в сучасній йому науці, але й жодного не обійшов. Цей еkleктизм був далеко не ординарним і найкраще пояснює своєрідність його наукового таланту, який хоча й не привів до створення власної наукової системи чи концепції, але й не дозволив йому потрапити під вплив поглядів, які панували в тогочасній етнографії та фольклористиці [2, 5]. Ставлячись критично до цих поглядів і відповідаючи на зауваження невідомого рецензента, що нібито він не підтримує жодну з загальноприйнятих теорій у науці, М.Ф.Сумцов на початку 90-х рр. ХІХ ст. писав: "Потрібно бути надзвичайним педантом, щоб при сучасному розвитку етнографії носитися з однією науковою теорією, як з писаною торбою, і в односторонню теоретичну рамку втискати все розмаїття народного життя" [7, 92].

Широке знайомство М.Ф.Сумцова з обрядовою поезією слов'янських народів дозволило йому 1881 р. успішно захистити магістерську дисертацію "О свадебных обрядах, преимущественно русских", що отримала високу оцінку у відгуках В.Ягича і О.І.Кирпічнікова. Добрий знавець вітчизняного і західноєвро-пейського фольклору, О.І.Кирпічніков, відзначивши актуальність вибраної автором теми, складність поставлених завдань, повне виконання яких було далеко не під силу одній людині, сиреведливо вказував, що майбутні дослідники цього відділення російської старовини і народності можуть знайти недоліки, можуть не погодитися з окремими висновками, але не зможуть обійти мовчанкою цю працю, яка є вагомим внеском у науку. "Перед критикою, – писав він, – будуть стояти ті ж труднощі, що й перед автором: їй доведеться перевернути сотні томів, щоб добути факти, які залишилися невідомими М.Сумцову і взятися за геркулесову працю очищення авгієвих стаєнь індоєвропейської міфології" [5, 174].

Паралельно з дослідженнями такої складної проблеми вчений працював і над проблемами історії української літератури ХVІІст., результатом чого стала "прекрасна", за словами І.Франка, монографія, що була для нього одним з перших імпульсів до детального вивчення української літератури [13].

Узагалі, діяльність М.Сумцова настільки широка та різнобічна, що охопити хоча б кількома словами всі її сторони неможливо. Тому дозволимо собі, та й то в загальних рисах, торкнутися лише одного аспекту цієї багатогранної духовної сили – галузі, в якій

праці М.Сумцова високо цінуються європейськими вченими, галузі, яка відкриває шлях до розуміння глибини народної душі.

Для землеробських народів, до яких здавна належать і слов'яни, характерне особливе ставлення до зерна і хліба. Хліб, нарівні з домом, був основним символом культури, довкола якого склалася ціла система обрядів, вірувань, уявлень. Увесь цей багатий матеріал, що ліг у основу роботи М.Ф.Сумцова "Хліб в обрядах и песнях", являв собою розсипаний по різних джерелах набір фрагментарних свідчень, які, як правило, лише опосередковано стосувались теми хліба. Суть задуму М.Ф.Сумцова полягала в тому, щоб простежити символічну роль хліба у всіх проявах духовного життя слов'ян.

Приступаючи до дослідження обрядового вживання хліба, автор передусім вказує на глибоку давнину землеробства на Сході, потім – у Європі і нарешті у слов'ян. Із цим пов'язується вік хлібних обрядів, що визначається давніми формами побуту і давніми способами приготування хлібної їжі [4, 142]. М.Ф.Сумцов уважав, що в житті слов'ян хліб мав не тільки і навіть не стільки господарське, скільки ритуальне значення. Обов'язкове використання хліба в харчовому раціоні, причому надмірне, пояснюється ставленням до хліба як до Божої благодаті, до того, що за законом обміну людина отримує від Бога і повинна приймати як жертвовну їжу. До речі, такі ознаки використання східними слов'янами хліба, як обов'язковість і надмірність, збереглися й досі.

Обмін передбачає і зворотню дію: жертву богам, і в цьому випадку на першому місці опиняється зерно, але вже в іншому вигляді, тобто людина отримує матеріал, а віддає готовий виріб. Цей процес перетворення чужого в своє, необробленого в оброблене – суть механізму культури. Приготування хліба з зерна і його поїдання – весь цей "технологічний" цикл – штучний аналог того, що відбувається з зерном у природі: народження, смерть і знову народження. Але в тому-то і є відмінність архаїчних (і традиційних) форм перетворення природнього в штучне, що це не просто технологічні процеси, але й деякою мірою – семіотичні.

Кулінарна технологія в цьому випадку, напевно, найбільш показова. Щоденно людина займається тим, що на іншому рівні під силу тільки богам. Причому кожне приготування їжі і наступна трапеза нагадують про першу і найголовнішу подію – створення світу і його поділ між богами, людьми та іншими істотами. Ось чому будь-яка трапеза має ритуальний характер.

Ритуальна їжа має максимально високий семіотичний статус і набуває додаткових смислових відтінків. Виявленням і описом усього цього поля значень і займається М.Ф.Сумцов у більшій частині

своєї роботи. На думку автора, приготування хлібної їжі пройшло декілька ступенів розвитку (просте підсмаження зерен, подрібнення їх і вживання замоченими, у вигляді каші і, нарешті, приготування печеного хліба) [12, 175]. Згідно з цим обсиання і посипання хлібним зерном є найдавнішою обрядовою формою і використовується в найбільш архаїчних виявах народної побутової свідомості: в замовляннях (лікування пропасниці), на весіллі (обсиання зерном молодих), під час Різдвяних свят (засівання хлопцями), при зустрічі доброго гостя (обсиання), на родинях (посипання закопаного родового місця), на похороні (посипання зерном місця, де лежить покійник). М.Сумцов вважає, що обрядове вживання хлібних зерен найбільш поширене на весіллях усіх слов'янських і, більш того, індоєвропейських народів. "Это настолько важный акт свадебного ритуала, что без него ни великорусы, ни малорусы не совершают брачного пиршества; по-видимому, ни один индоевропейский народ не признает или не признавал в старину свадьбу оконченной без осыпания молодых хлебным зерном" [12, 176]. Автор наводить ряд прикладів цього дійства у різних народів, найбільш докладно зупиняючись на ньому у східних слов'ян. Використання весільного хліба надзвичайно різнобічне. Воно входить у всі акти весільної драми і деякі з них навіть отримали назву від хліба, наприклад, "хлібини", "коровай" [8, 15; 11, 5].

Зважаючи на надзвичайну поширеність використання хлібного зерна на весіллях і спорадичність його вживання в інших виявах народного побуту, можемо припустити, що у праслов'ян-язичників обрядове вживання хлібного зерна було приурочене до весілля, точніше, до складного релігійного торжества, пов'язаного із шлюбом, і пізніше екстраполювалося на інші явища народного побуту.

Хлібний обряд був, по суті, двоелементним – суттєвим його складником виступав і печений буханець. Як правило, на весіллях хлібне зерно фігурує поруч із печеним хлібом, не зливаючись з ним своїм символічним і релігійно-міфологічним значенням, а лише доповнюючи його і складаючи єдине ціле, фактично пов'язане зі всією подією і драматургією давнього релігійного свята і прославлянням сил природи: сонця, дощу і т.д. [12, 181; 11, 7].

За використанням хлібних зерен, на думку М.Сумцова, йде обрядове споживання каші. Ці явища майже тотожні, і можливо, що вони виникли одночасно, або майже одночасно, до вживання печеного хліба. Каша могла бути доповненням до хлібних зерен, причому в обрядах найдавнішого походження, як найдавніша хлібна їжа [12, 183]. Автор описує обрядове вживання каші під час Різдвяних свят (кутя), на весіллі (годування молодих кашею), хрестинах (моління каші), похороні (коливо) і в деяких інших випадках [12, 184-185; 9, 85]. Обрядове використання каші за своїм

релігійно-міфологічним і побутовим значенням прирівнюється до обрядового вживання хлібного зерна, органічно зливаючись в обряді обсіпання. Обидва ці обряди символізують дощ, який сиплеться на землю, подібно до зерна, яке сіють. Доводячи, що каша є спеціальною родинною їжею, М.Сумцов вважає круглий хліб відмінною особливістю весілля, на що вказує спільне для всіх слов'янських народів називання його короаєм [12, 193; 17, 639-657].

Указавши відмінні особливості весільного хліба – його величину, круглу форму, часто отвір посередині і зовнішні прикраси з тіста або паперу, що мають символічне значення, – М.Сумцов досліджує далі вживання хліба в різних його видах: зі значенням жертви або символу в різні святкові дні язичницької епохи, до яких потім були приурочені свята християнські, а саме під час Різдвяних свят, закликання весни, Трійці, Купала, обжинок. Найважливішим проявом обрядового хліба на Різдво М.Сумцов вважає карачун – великий білий хліб [12, 204]. Він детально описує спосіб приготування карачуна та обряд із ним. У лютому, березні і травні, протягом Великого посту і Пасхи, обрядове вживання хліба частково символізує християнські спогади про Спасителя і святих, частково – давні засоби зустрічі весни. До першої категорії автор відносить хрестоподібні хліби, які готують у середині посту, благовіщенські проскури, які стираються в порошок і змішуються з хлібними зернами, призначеними для посіву, різноманітної форми пасхальні печива [12, 207]. До другої категорії – хліби, які печуть на свято Юрія і Трійцю [12, 201]. Весняні хлібні обряди непомітно переходять у літні – купальницькі, зажинкові, обжинкові. На думку М.Сумцова, обрядове вживання хліба, що супроводжує оранку, посів, зажинки і обжинки, в багатьох випадках є лише видозміненням купальського обрядового хліба або оригінальним пристосуванням купальського хліба до певної пори року і певних обставин [12, 210].

До святкового вживання хліба автор зараховує і використання його для інших потреб: при від'їздах з дому, при побудові хати і в першому дні новосілля, під час пожежі, на іменинах, при першому вигоні худоби в поле, при збиранні зілля, при саджанні капусту, у бджолярстві [12, 213; 10, 17]. Далі наводиться пояснення вживання хліба для ворожінь, згадка його в приказках, прикметах, повір'ях як священного предмета, що ототожнюється з багатством, щастям, життям. Метою ворожби було бажання дізнатись, чи буде врожай в наступному році або чи вийде дівчина заміж. Хлібними прикметами визначався достаток сім'ї або врожай наступного року [12, 212].

Через велике поширення хлібних обрядів, при їх використанні повинні були скластися і посісти в народній поезії значне місце

хлібні пісні. Автор аналізує їх згідно із предметом дослідження, перебираючи пісні жнивварські (зажинкові, жнивні, обжинкові), пісні колядські і волочильні, коровайні, гаївські, сімейно-побутові [4, 143]. Не можна сказати, що у народній поезії хлібні пісні складали самостійний розділ. Вони переплітаються зі всіма проявами народного побуту, входять у всі сімейні і господарські свята, прикріплюються до обрядів, пов'язуються зі всією народно-поетичною творчістю. Однак немає жодного великого свята, жодного видатного сімейного або громадського торжества, коли б хлібні пісні не використовувалися, і чим більше й архаїчніше свято, тим більшу роль вони відіграють (12, 214). Розглядаючи пісенні мотиви, присвячені темі хліба, М.Ф.Сумцов виходить далеко за межі теми. Він зробив перші кроки до укладання тлумачного словника пісенних метафор [1, 276].

Переходячи до пояснення причин появи хліба в обрядах, М.Ф.Сумцов вказує на те, що відмінною рисою давнього народного світосприйняття є багатогранність сил і явищ зовнішньої природи з перенесенням на них явищ і особливостей внутрішньої природи самої людини, її характеру, сімейного і домашнього побуту [4, 144]. У слов'ян в пантеоні зовнішньої природи на першому місці стояло сонце, передусім тому, що хліборобство перебувало в повній залежності від розташування світила. Звідси й жертвоприношення – прохання милості божества. З часом у жертву стали приносити хліби різної величини і форми. Найбільш характерним і своєрідним залишком зовнішньої, обрядової сторони солярного жертвоприношення є підняття хліба вгору [12, 242].

Обрядовий, переважно весільний хліб у давнину мав не тільки жертвне, але й символічне значення, причому подвійне. По-перше, весільний хліб служив символом небесного сімейства – сонця, місяця і зірок; по-друге, він був символом молодих. Весільний хліб часом символізує шлюб сонця і місяця або сонця і землі, причому навіть хлібові надається або форма сонця, або форма місяця і натяк на їх небесне значення простежується у всьому ході приготування: в розташуванні хлібця у печі, в роздаванні їх потім молодим і гостям [12, 244; 17, 640].

Говорячи про обрядовий хліб, М.Ф.Сумцов відзначає, що релігійно-обрядовий хліб надавав більшого чи меншого освячення тим предметам, які безпосередньо пов'язані з хлібом [12, 245]. Сито, плуг, борона, решето, діжа, хлібна лопата та інші предмети вимагають до себе особливого ставлення, а їх символіка має підкреслено ритуальний характер інструментів, за допомогою яких було здійснено головну подію – створення світу.

М.Ф.Сумцов вважає важливим і юридичне та побутове значення хліба [12, 247]. Хліб служить знаком уповноваження (сваха або

свата в дім нареченої відправляють із хлібом у руках), знаком укладення договору або угоди (обмін хлібами), символом шлюбного союзу і зовнішньою формою його юридичного закріплення (покладання рук наречених на один хліб та ін.), подарунком або платнею за працю (священику, бабі – повитусі, вчителям, суддям) і нарешті простою їжею, джерелом веселощів, сімейної і громадської радості, ласки, поваги [12, 248; 4, 143].

Цілком поділяючи основну думку автора, який пояснює обрядове вживання хліба релігійною традицією племені, котра вимагала жертв для умиротворення божества, і станом культури, не можна не зупинитися на тому, що в багатьох другорядних випадках уживання хліба повинно пояснюватися головним значенням, яке він мав для громади, будучи предметом харчування. Автор і сам не відкидає цієї думки, але, на жаль, він не цілком точно і чітко виділив, коли й чому у вживанні хліба треба бачити жертву, і коли й чому його вживання має просте побутове значення [4, 144].

Узагальнюючи ці міркування, зазначимо, що дослідження М.Ф.Сумцова дає можливість відтворити велику слов'янську міфологію, визначити народний характер взагалі і, зокрема, зрозуміти вірування, звичаї й повір'я, зміст яких у багатьох випадках втрачено або забуто.

1. Байбурин А.К., Фрадкін В.З. Н.Ф.Сумцов и его работы в области обрядовой символики // Символика славянских обрядов. – М., 1996.
2. Вертухов А. Н.Ф.Сумцов как исследователь народного быта и культуры. – Харьков, 1906.
3. Драгоманов М. Наукові методи проф. М.Сумцова // Жите і слово. – Львів, 1894. – Т.1.
4. Каманин И. Рецензия на “Хлеб в обрядах и песнях” Н.Сумцова // Киевская старина. – К. – 1885. № 6.
5. Кирпичников А. О свадебных обрядах, преимущественно русских, соч. Н.Сумцова // Журнал министерства народного просвещения. – 1881. – №7.
6. Редін Е. К. Проф. Н. Ф. Сумцов. К 30-летней годовщине учебно-педагогической деятельности. – Харьков, 1906.
7. Сумцов Н.Ф. Мышь в народной словесности // Этнографическое обозрение. – 1891. – №1.
8. Н.Ф.Сумцов. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков, 1881.
9. Сумцов Н. Ф. О славянских воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал министерства народного просвещения. – 1880. – №11.
10. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта. – Харьков, 1902.
11. Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. – К., 1885.
12. Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях // Символика славянских обрядов. – М., 1996.
13. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1976. – Т.50.

14. Dictionnaire internationale des folkloristes contemporaines. – Pt.1, – Praha, 1895.
15. Cziżewski St. // Wisła. – Warszawa, 1889. – Т.III.
16. Jagić V. // Archiv für slavische Philologie. – Wien, 1885. – Т.IX.
17. Sumcow M. Starodawne sposoby przyrządzania chleba // Wisła. – Warszawa, 1880. – Т.IV.

Ірина Лозинська. М.Ф.Сумцов про обрядове вживання хліба і хлібного зерна. Різноманітні прояви обрядового використання хлібного зерна і народно-поетичного його визначення заслуговують на увагу тим, що зумовлені різними сторонами народного релігійно-морального світогляду і побуту. В статті на основі досліджень М.Сумцова аналізуються питання внутрішнього змісту того чи іншого обрядового вживання хлібного зерна, тієї чи іншої присвяченої хлібові пісні або розповіді про нього. З'ясовано зв'язок між хлібними обрядами, відношення між обрядовим використанням хліба та каші й інших близьких або споріднених обрядів.

Ирина Лозинская. Н.Ф. Сумцов об обрядовом употреблении хлеба и хлібного зерна. Разнообразные проявления обрядового употребления хлеба и народно-поэтического его определения заслуживают внимания потому, что обуславливаются различными сторонами народного религиозно-нравственного мирозерцания и быта. В статье на основании анализа исследований Н.Сумцова освещается вопрос, в чем состоит внутренний смысл того или иного обрядового употребления хлібного зерна, той или иной посвященной хлебу песни или рассказа о нем. Установлено, какая связь существует между хлібными обрядами, в каком отношении обрядовое употребление хлеба стоит к обрядовому употреблению каши и другим близким или сродным обрядам.

Iryna Lozynska. M.Sumtsov about the ritual usage of bread and grain. Various manifestations of the ritual usage of grain and its folk-poetic determination deserve attention by the fact that they are conditioned by different sides of nation's religious-moral world outlook and way of life. In the article, on the basis of the analysis of M.Sumtsov's investigations, light is thrown upon the following problems: what is the inner content of this or that ritual usage of grain, this or that song dedicated to bread or story about bread. It is established consists in; what connection there exists between bread rituals; what relation the ritual usage of bread is to the ritual usage of porridge and to other close or kindred rituals.